

Баһаәддин Өкәл

БӨҮК
ҺУН
ИМПЕ-
РИЈАСЫ

II китаб

SUMQAYIT
DOWLAT UNIVERSITETI
KITABXANA

САҚЫ • КӘНЧЛИК • 1992

49081

X

Тәрчүмә едәнләр:
Ханоглан Мәммәдов, Вәли Һәбибоғлу

Редактору:
Филолокија елмләрн доктору
Шәмәддин Әлибајрамов
Фәлсәфә елмләрн намизәдн
Вәли Һәбибоғлу

Баһаәддин Өкәл.

Ө 40 Бәһәддин Һун империјасы. II китаб. Көнчлик, 1992, 336 сәһ.

Көркәмлә түрк тарихчәси Бәһәддин Өкәлнн бу китабы бүтүн дүнјадә мәһ-
һурдур. Китабда гәдәм түрк тарихинн Бәһүк бир һиссәсинн әһәтә едән Һун
империјасынн тарихи шәһадәтләрдур. Гәдәм Чин мәһбәләри әсасында язмалыи
бу китабда Һун империјасы илә јанашы кәј түркләрин мәншәји, мүбаризәти,
мәдәнијәти конкрет тарихи һадисәләр вә фактлар әсасында тәһдил едәилр, һәбәлә
Хәзәр вә Хәзәр әтрафинда јашајан халқлар һаггында, түркләрин дүнјадә јағымасы
вә шәкинәфи бәһәддин кәһин мәдүмәләр бериләр, бир чох түркдилли тәјфәләрин
сәјкәхү Чин сәлиәкәләри әсасында шәһадәтләрдур.

47-2886101
M 633(07)—02 139a—91

Аз 2

ISBN 5—8020—0742—7

© Көнчлик, 1992.

ЧИННИ ГЭРБӘ ЧЫХМА СИЈАСӘТИ

(М. ө. 119—105-чи илләр)

М. ө. 119-чу илдә Чинни хунларга гаршы етдији бөјүк ахын вә дүчар олдуғу агыр иткиләрә көрә Чин көзүнү гәрбә зилләмишди. М. ө. 126-чы илдә мәшһур елчи Чанг Чисени рапортунда вердији көзәл мәлүматлар јада дүшдү. Јенидән гәрб һаггында дүшүнмәк вахты чатды. Чин бу вахта гәдәр Гәрби Түркүстанла, даһа чох јуе-чиләрлә разылашып, хунлары архадан вурмаг үчүн мараглан-мышды. Нәрчәнд м. ө. 119-чу илдә хунларга гаршы башланан бөјүк Чин ахыны бир нәтичә вермәмишди, амма хунларын шимала чөкил-мә тактикасы илә Ипәк јолу мүдафиә алтына алынмышды. Артыг инди Чинни бөјүк вә мәшһур императору Бу (м. ө. 140—86) гәрбин зәнкин өлкәлери илә әләгә үчүн гәрбә чыхма сијасәтини даһа да инкишаф етдирә биләрди. Мәшһур елчи Чанг Чисен м. ө. 123-чү илдәки Хун-Чин муһарибесинә сәркәрдә кими кетмиш, бачарыгсыз-лығы үзүндән бүтүн титулларын итирмишди. Императорун фи-кирләшдији бу јени плана көрә ечинин улдузу тәзәдән парламага башламышды. Император ечинин чағирмыш вә онунла көрүшмүш-дү. Елчинин сәјаһәти вә рапорту һаггындакы мәлүматлары јуха-рыда тәгдим етмишдик.

Бу көрүшләрдән сонра Чин императору ечинин јенидән гәрбә-көндөрмәји гәрара алды. Ону Танры дағларынын шимал-гәрбин-дә олан вусунларга көндәрди. Бу фәсилдә вусунлар һаггында чох дәјәрли мәлүматлар тапачагсыныз. Вусунлар хунлардан чох горх-муш вә һүркмүшдүләр. Чинә јахынлашмаг истәјирдиләр, аячар хунлардан да горхурдулар. Бу фәсилдә вусунларын тахт говралары вә соенал гајда-гаунлары һаггында да мәлүмат верилмиш-дир. Гәрбдән Чинә кәлән тәзә ат чинсләри дә бу мәлүматлар ара-сында јер тутур. М. ө. 115-чи илдән сонра артыг «Чин карванлары»-нын гәрбә доғру тез-тез јол аалдығларыны да бу фәсилдә көрәчәјик. Бу вахта гәдәр карван тичарәтинин әлләриндә сахлајан хунлар бу-на гаршы деруб, карванларын гарышсынә иләчәкләр, хунларга Чин арасындакы бу чөкишмә јүз илләрлә давам едәчәкдир. Чинни

гәрбә доғру м. ө. 111 вә 107—105-чи илләр арасында низамладығы ахынлар да бурда јер тутмағдадыр. Анчаг ахын баша чатыб, Чин ордулары чәкилдикдән сонра Орта Асијада чох дәјишиклик олмајачагдыр. Инди бу дәјәрли мәлүматлары гајнағларымыздан охујаг.

ЧИН ЕЛЧИСИ ГӘРБДӘ

«Ики ил сонра (јәни м. ө. 119) Чин хунлары Сәһранын шималына чәкилмәјә мәчбур етди. (Бундан сонра Чин) императору елчи Чанг Чиендән Тохарыстан һағгында тез-тез мәлүмат алмаға башлады. Елчи белә деди:

— Инди хун хағаны Чин тәрәфиндән һолә тәзәчә мәғлуб едилмишдир (Јәни хунлар инди эифләмишдир). Долајысы илә (хунларын Гағзудақы) шаһзадәси хун-јанын зонасы бошалмыш вә ора, демәк аһар ки, инсансыз гағмышды. (Горәләки инсанлар) Чиндәки дәјәрли маллар әдә едә билмәк үчүн истәкләрини билдирирләр. Инди бундан истифадә етмәјин лап вахтыдыр. Вусунлара гијмәтли әрмағанлар керәк. Онлары (өз јурдларындан олдуғча) узаг шәргә кәлмәләри үчүн чағыраг. (хун шаһзадәси) хун-ја јеринә кәлиб орда отурсун. Гағшылығлы евләнмәләр јолу илә кичик бир гардашымыз кими бизә садиг олсунлар. Буну етмәләри фајдалы олар. Беләликлә, хунларын «сағ голуну» (јәни, гәрбинни) көсмиш оларыг.

Вусунлары беләчә өзүмүздән асылы етдикдән сонра даһа гәрбдәки Тохарыстан вә дикәр елкәләрин һамысыны чағыра биләрик. Беләликлә, онлар харичи өлкәләримиздәки вассал халғымыз олар».

«Император елчинин бу фикирләрини мүнәсиб билди. Назир сәркәрдә етд. Ихтијарына 300 адам вә һәр адама да бир ат верди. Оялара (әрзаг кими) чохлу чәнкә вә гојун верилди. Кәдәчәкләри јердә әрмаған вермәләри үчүн милјонлар дәјәриндә гызыл вә ипәк парчалар верди. Кечдији өлкәләрдә гојмағ үчүн бир чох сәфирлик сәһәдләри верди вә көмәкчи елчиләри дә она гатды».

1. Елчи вусун өлкәсиндә. «Елчи Чиен вусунлара кәлди. Вусун һөкмдары Кунма Чин елчисини хун хағанларынын сарајларында кечирдикләри адәт вә прәтәжәну илә өз чалырында вәбуа етди (Бурада хун сарајынын тәсирини ашкардыр). Чин елчиси (вусун һөкмдарынын өзүнү белә үстүн көрмәсинә гејәләнди. Заделан тајфаларын Чин малларына олан һәрислик вә бөјүк истәкләрини дә билдији үчүн белә деди:

— Чин императору бу әрмағанлары сизә көндәрди. Лакин еј һөкмдар. Сиз бу әрмағанлары һөрмәтлә алмасаныз, онлары көтүрүб кери апарарам (Чин елчиси вусун һөкмдарыны чинчә «ванг»

жәни шаһзадә вә ја кичик һөкмдар дејә чағырмышды. Бунула һөкмдара онун бир һун императору олмадығыны хатырлатмаг истәмишди).

Бундан сонра һөкмдар Кун мо ајага галхды вә Чин императорунун көндәрдији һәдијјәләри һөрмәтлә вә саламлајарыг алды. Демәк, һун хағанлары Чин һәдијјәләрини отуруб гәбул едирмишләр. Бундан сонрақы мәрәсимләр јенә кечмишдәки кими олды (жәни кичик һөкмдар мәрәсими кими). Елчи бундан сонра Чин императорунун фикрини белә шәрһ етди:

— Әкәр вусунлар шәргә (жәни Гансудақы һун шаһзадәси) һун-јанын јеринә кәчә биләрләрсә, һөкмдар Кунмоја лајиг олмагла, Чин сизә бир чинли шаһзадә гыз верәчәкдир.

Лакин бу вахт вусун дәвләти парчаламыш вә һөкмдары да јашланмышды. Үстәлик Чин дә онлардан чох узаг иди».

2. Вусунлар һун вассалыдыр. «Лакин вусун дәвләти парчаланмыш вә һөкмдары да јашланмышды. Чин исә онлара чох узаг иди. Бундан башга һөкмдар өзүнүн кичикки, јохса бөјүкмү бир һөкмдар олуб-олмадыгларыны да билмирди. Бир дә ки, чох узун илләр һун идарәси алтында галмыш вә мүхтәлиф басгынлара таб кәтирмишдиләр. Бундан башга өз өлкәси һунлара даһа јахын иди. Дәвләтин нүфузлу адамларынын һамысы һунлардан (һу) горхмуш вә һүркмүшдүләр. Неч кәс кәчүб јурдларындан узаг дүшмәк истәмирди. һөкмдар да өз истәк вә зөвгү илә бир гәрар вермәкдән узаг иди. Беләликлә, Чин елчиси ишә јарајан бир нәтичә әлдә едә билмәди.

3. Вусунларда тахт говғасы. Вусун һөкмдары Кунмонун ондан артыг оғлу вар иди. Онлардан ортанчылынын (икинчисинин) ады Та-лу иди. Чох күчлү вә халгы идарә едә билән бир башчы иди. Өз халгы илә ајры бир јердә јерләшмиш вә 10.000-дән артыг да атлысы вар иди. Та-лунун бөјүк гардашы исә вәлиәһд иди. Вәлиәһдин оғлунун ады Чүн-тсү иди. (Јен ши-кунун гејдләринә кәрә, бу бир титул алмалыдыр). Вәлиәһд вахтсыз олды. Өләркән ата-сына белә деди:

«Мәним оғлума вәлиәһд кәтүр. Сәнин јеринә башгасынын кечмәсинә изн вермә». һөкмдар Кунмо бу иши вахтында елә едәчәјимә сөз верди. Онун өлүмүндән сонра да оғлуну вәлиәһд кәтүрдү. Та-лу (өлән) вәлиәһдин јеринә кәчә билмәдији үчүн чох гәзәбләнди. Гардашларынын һамысыны топлады. Өз халгыны да һәрәкәтә кәтирәрәк вәлиәһд Чүн-тсү вә атасы һөкмдар Кунмону әсир кәтүрмәји планлашдырды. һөкмдар јашлы иди. Оғлу Та-лунун (вәлиәһд олан) нәвәсини өлдүрәчәјиндән узун мүддәт горхду. Буна кәрә (вәлиәһдә вә нәвәсинә) башга јердә јерләшмәси үчүн 10.000 атлы верди. Он мни атлыны да өз идарәси алтында сахлады. Беләликлә, дәвләтин халгы үч јерә парчаланмыш олды. Лакин идарә һөкм-

дар Кунмонун элинде иди. Буна көрө Чин елчиси илө бир разылашма олмайды».

4. **Елчинин Чинэ гајытмасы.** «Елчи Чанг Чиен (вусун һөкмдары илө разылаша билмөјөндө) өз көмөкчилерини Ферганәјө, Сәмәргәндә, Тоһарыстана, Парфија һөкмдарлығына (Ан-һси), Һиндистана, Хотан вә Хан-мијә вә онларын гоншу өлкәләринә көндәрди. Елчи Чинэ гајыдаркән вусунлар онун јанына бөлөдчиләр вә тәрчүмөчиләр гошдулар. Хүсусилә (Чин императоруна) төшөккүр етмөк үчүн (Чинин әрмағанларына әвәз) он адамла бир нечә јүз ат көндәрдиләр. (Чинэ кәлән бу вусунлар) беләчә Чини көзләри илө көрдүләр вә Чинин кенишлији вә бөјүклүјүнү өјрөндиләр».

5. **Чин вә гәрб әлагәләринин јаранмасы.** «Вусун елчиләри Чинин нә гәдәр гәләбәлик вә зәнкин бир өлкә олдуғуну көрдүләр. Кери гајытдыгдан сонра исә бу вәзијјәти дәвләтләринә билдирдиләр. Буна көрө Чинэ мараг даһа чоһалды. Бир ил сонра Чанг Чиенин Тоһарыстана көндәрдији дикәр елчиләр дә гајытдылар. Јанларында кәлән һәр өлкәдән јерли елчиләр дә вар иди. Артыг бундан сонра шимал-гәрб өлкәләри илө әлагәләр баһлајырды.

6. **Һунларын һүчүмү.** «Елчи Чанг Чиенин өлүмүндән сонра (м. ө. 114) һунлар Чинин вусунларла достлуг әлагәләри јаратдығларыны өјрөндиләр. Бундан чоһ гәзәбләниб вусунлара һүчүм етмөк истәдиләр. Чин исә вусунлара елчи көндәрди. Лакин (Чин елчиләри һунларын горхусундан) ачаг онларын чәнубундан кечмәклә Ферганә вә јүсчиләрини үстүндән кәлә билдиләр. Бундан сонра һунлардан горхан вусунлар Чинэ елчи көндәриб атлар тәғлим етдиләр. Чинлә гардашчасына бир разылыг әлдә етмөк үчүн бир чинли шаһзадә гызын кәлин көчүрүлмәсини дә арзу етдиләр. Бундан сонра Чин императору дәвләтин нүфузлу адамларыны топлајыб сорушду. Намы «әввәлчә баһлығы алаг, шаһзадә гызы сонра көндәрәрик»,—деди.

7. **Гәрбдән Чинэ кәлән атлар.** «Чин императору бу вахт бир фал ачдырды. Фалла «шимал-гәрбдән һөмишә тәрифили атлар кәләчәкдир»,—дејиләрди (Мәлум олур ки, Чин императору Орта Асия атларыны чоһ сефирмиш). Вусунлардан көзәл атлар кәлди. Бунлара «Көј аты» ады верилди. Аз сонра Ферганәдән «гантәрләјән атлар» да әлдә едилди. Бунлар (вусунларын атларындан) даһа күчлү иди. Вусун атларынын ады бундан сонра «Көј аты»ндан «Узаг гәрб аты»на чәкирилди. Ферганә атларына исә «Көј аты» ады верилди».

8. **Гәрбдә карванлары.** «Бу вахт Чин Лиңг-чү шөһөринин гәрбиндәки бөјүк мудафнә сәддини чөкдирмәјә оаһлады. Шимал-гәр-

би Асија илэ элагэлэрин гурулмасы үчүн Гансуда Кан-чоу ели гурулду (м. ө. 121). Беләликлэ, Ирандакы Парфија дәвләти; Ан-Тсан (Алан?), Сурија (Ли-кан), Ираг (Тиао-чи) вә Гинд өлкәләринә даһа чоһ елчи көндәрилди. (Бурда елчи-карван демәкдир). Чин императору «Көј аты» ады верилән атлары чоһ бәјәнмишди.

О гәдәр чоһ елчи алыш-вериш олду ки, кедиб-кәлән елчиләр артыг јолда бир-бирләри илэ гаршылашырдылар. Харичи өкәләрдән кәлән сәфирликләр бир нечә јүз нәфәрлик груп һалында идиләр. Ән азы исә јүз нәфәрлик иди. Сәфирликләрин сајы бәһсә-бәһс кими чоһалды. Лакин сонра азалмаға башлады. Чиндән һәр ил ән чоһу он, ән азы беш вә ја алты карван көндәрилди. Чоһ узаг јерләрә кедәнләр 8—10 ил, јахынлара көндәриләнләр исә бир ил сонра гајыдырдылар».

«Чиндән чыхыб Гансу үзәриндән Тоһарыстана кедән карванлары сајы хејли чоһалмышди. Бу үздән гәрбдә вә харичи мөмләкәтләрдә Чин елчиләринин апардыглары әрмағанлара мараг азалмышди (Чүнки базарларда Чин маллары чоһ олурду).

Чин елчиси (вә ја карванларынын) чоһу јохсул аиләләрдән чыхырды. Дәвләтин көндәридији әрмағанлары өзләри мөнимсәјир вә әл алтындан сатырдылар. Бунун үчүн дә гајыдаркән гаршылыглы иттиһамларда олурдулар».

9. Һунлар карванлара һүчүм едир. «Чинин узаг олдуғуну вә Чин ордусунун онлара чата билмөјөчөјини дүшүнән (Һунларын нәзарәти алтындакы бәзи шәһәрләр) Чин елчиләринә (карванларына) әрзаг вермир вә онлары чәтин вәзијјәтдә гојурдулар. Елчиләр беләчә һөвсәләдән чыхыр вә араларында говға башлајырды. Лоулан вә Чү-ши (Турфан) кими кичик дәвләтләр Чин карванларына һүчүм едиб гарәт едирдиләр (Лоулан шәһәр дәвләти гарәти Һунларын әмри илэ едирди. Чүнки Чин елчиси вә дикәрләринин башына кәләнләр буларын ән мүсибәтлиси иди).

Һунларын атлы дестәләри арабир мөјдана чыхыб гәрбә кәдән Чин елчиләринин јолларыны кәсир вә һүчүм едирдиләр. Буна көрә елчи (вә ја Чин карванлары) харичи өлкәләрдә дүчәр олдуғлары зијан вә фәлакәтләрә көрә шикајәт едирдиләр».

10. Гәрбә или Чин ахыялары. «Гәрбә (кедиб-кәлән елчиләр Түркүстанда) диварларла әһатәли шәһәр дәвләтләринин дәјүш күчү бахымындан зәиф олдуғларыны вә буларын асанлыгла алына биләчөјини сөјләдиләр. Бундан сонра Чин императору (м. ө. 11-чи илдә (сәркәрдә) Чао По-нуну, (Сары чәј саһилиндә) Чинә-садин олан вассалларын атлы дестәләри илэ бәрәбәр, 10.000 нәфәрлик бир Чин ордусуну табелијинә алыб Һун чајына һүчүм етмәсини

эмр етди. Чин саркәрдәси (кетди) вә һуилара һүчүм етмәк истәди. Лакин һуилар дөјүшә кирмәдән керн чәкиллдиләр.

Нөвбәти ил һәмнин Чин саркәрдәси (Шәрги Түркүстанданкы) Ку-ши шәһәр дөвләтинә һүчүм етди. Ондан сонра 700-дән артыг јүнкүл атлы илә јола дүшдү. Лоулан шәһәр дөвләтинин һөкмдарыны әсир алды. Ку-ши шәһәр дөвләтинин дә јейди. Беләликлә, онун ордусунун шөһрәт вә нүфузу јүксәлди. Вусун, Фәрганә кими дикәр өлкәләр горхуб шүбһәјә дүшдүләр. Саркәрдә Чинә гајы-ланда рүтбәләри јүксәлдилди (Мәтнә јазылан гәдим бир Чин геј-динә көрә саркәрдә м. ө. 108-чи илдә гајытды).

Ванг Кун адлы бир чинли бир нечә дөфә елчи кетмиш вә (Шәрги Түркүстандакы) шәһәр дөвләтләри тәрәфиндән пис гаршылан-мышды. Елчи бу вәзијәти императора билдирди. Император саркәрдә По-кунун командалыгы алтында бир орду јола салды. Елчијә дә саркәрдәнин јанында олмагла она көмөкчи олмасыны истәди (Гәдим бир Чин гејдинә көрә, бу ахын м. ө. 107-чи илдә олмушду). Бундан сонра Гапсудақы мәнзилләр вә дајаначаглар да лизама салынмаға башлады.

11. Вусунларда Чин вә һун кәлииләри. «М. ө. 105-чи илдә вусунлар Чиндән кәлин кәтирәчәкләри чинли шаһзадә гыз үчүн башлыг әвәзинә 1000 ат көндәрдиләр. Чин сарајы да императорун гоһуму шаһзадә гыз Чинанг-туну вусун һөкмдарына хатун олараг верди».

«Вусун һөкмдары (Кунмо) арвад олараг көндәрилән чинли шаһзадә гызы «Сағ хатун» (јә'ни икинчи дәрәчәли хатун) кими гәбул етди. Һунлар да вусун һөкмдарына өз тәрәфләриндән бир кәлин көндәрдиләр. һөкмдар Кунмо (һун кәлиини) «Сол хатун» (јә'ни, биринчи дәрәчәли даһа һөрмәтә лајиг хатун) кими гәбул етди. Хүсусилә һөкмдар Кунмо «мән јашландым деги вә чинли шаһзадә гызы нәвәси вәлиәһд Чүн-тсү илә евләндирди. Вусунларда чох ат варды. Варлылардан һәр биринин 4000 вә ја 5000 аты олур».

12. Гәрб мәмләкәтләри.

Иран, Һотан, Парфија дөвләти (Иран). «Әввәлләр Чин елчиси гәрбдәки Парфија (Ан-һси) дөвләтинә кетдији заман Парфија һөкмдары Чин елчисинә хош кәлдин демәк үчүн шәрг сәрһәднинә 20.000 атлы көндәрмишди. Шәрг сәрһәди һөкмлар пајтахтына бир нечә мин мил мәсәфәдә иди. Елчи кедәркән диварла әһатәли бир дүжүн шәһәри кечмишди. Шәһәрләрин әһалиси дә чох гәләбәлик иди. Елчи гајыдаркән һөкмдар Чиннин кенишлијини вә бөјүклүјүнү көндәрмишди. Бундан әлавә чох бөјүк бир гуш јумуртасы вә суријалы кәндирбаз вә ојунбазлар да көндәрмишдиләр.

13. Фэрганэнин гоншулары. «Хүсусилэ Фэрганэнин гэрбиндэки Гуан-чинең, Та-и кими өлкөлөр вэ јенэ Фэрганэнин шэргиндэки Кү-ши, Хан-ми, Су-чинең кими мөмлөкөттөр вэ дикөрлөри Чин елчисинэ эрмағанлар тэгдим едип излэмншдилөр (Бу шөһөр дөвлөт-чиклэри хотандан кедөн чөнуб јолу үстүндөдилөр). Императорун зијарэтинэ көрө чох разы галмышдылар».

14. Хотан вэ јешим дашлары. «Бир Чин сөфирлији дэ Сары чайын чох узагларда олан мәнбөлөринэ гөдөр кетмишиди. Сары чай хотандан чыхырды. Дагларында исе боллуча вэ нөв-нөв јешим дашлары тапылырды. Елчилөр онлардан јыңдылар вэ Чинэ катирдилөр. Чин императору гөдим классик Чин китабларында олан мөҗуматлара көрө чайын саншангычыны кетүрдүјү дага Кун-лун дагы адыны верди» (Көрүнүр ки, мөшһүр Чин императору Ву орду, мүһарибо вэ ат ишлөриндө олдуғу гөдөр дикөр мүстөмләкөчилөр кими чографија елминэ дө гнјмөт верирди).

15. Император гэрб елчилэри илэ. «Император бу вахт дөниз саһилиндэ бир јохлама көзнитисен кечиртди. Јаһында хөјли өчнөби мүсафир вар иди. Онлара Чинни зөнкншилијини көстөрмөк үчүн чох мөрданэ давранды. Мүсафирлөр маскалы ојунлар вэ дикөр мүхтөлиф тамашаларла өјлөндирилдишөр. Сүфрөлөрдө шөраблар бир дөниз вэ өтлөр исе бир даг кими јығылмышды. Өчнөби гонаглар белчө Чинни һөјрөт едилчөк дөрөчөдө бөјүклүјүнү көрмүшдүлөр. Бундан башга снлөһ чөббөхавалары вэ хөзинөлөр дө көстөрилди. Гонагларын гөлби Чинни эзөмоти гаршысында горху илэ долду. Бундан сонра маскалы вэ башга өҗүклөр кими тамашалар илчөн илэ даһа да инкншаф етдирилди. Бу чүр тамашалар бу тарихдөн етибарөн башламыш олду». (Бу тарих м. ө. 103-чи ил иди).

Артыг бундан сонра шимал-гэрбдөки өчнөби өлкөлөрдөн Чинэ көлиб-кедөн елчилөрүн сајы чохалмаға башлады.

16. Гэрбдө һун карванлары. Фэрганэнин гэрбиндэки мөмлөкөтлөрин һамысы (Чиндөн) чох узаг олдуғлары фикрншдө идилөр. Буна көрө гүрүрлу, етинасыз вэ көнар адам кими давранырдылар. Вассал бир дөвлөт олмаг үчүн бизим шөрөф вэ адөтлөрнмизэ эмөл етмирдилөр» (Јәни, чинлилөрүн гаршысында диз чөкүб ештирам көстөрмирдилөр).

Һун карванлары: «Фэрганэнин гэрбиндэ та (Ирандакы) Парфија (Ан-һси) һөкмдарлығына гөдөр узанан өлкөлөр һунлара јаһын идилөр. Вахтилэ һунларын јүечилөрүн јенмөлөри сөбөби илэ һун елчилэри бурда «јазылы бир етима ттамэ» дашыја чаг оларларса, (Һун елчисинин) јолу үстүндөки бүтүн дөвлөтлөр (вэ ја бир дөвлөтдөн дикөр бир дөвлөт), һамысы һун елчилэринэ) јөт ачыр, онлара эрзаг верир, онлары һөбс етмөк, тутмаг вэ ја нараһат

етмөк кими шејләр етмјрдиләр» (Броссетә көрә бунлар һун елчиләри дәрјил, һун карғанлары иди).

«Чин елчиләрина көзинчә, онлар пул вә ипәк парчалар вермәдән әрзаг әлдә едә билмјрдиләр. (Пулуһу өдәмәдән) базарлардан һә миник һејваны вә һә дикәр һејванлар ала билмјрдиләр. О јерләрни әһалиси белә дүшүнүрдү:

— Нечә олса да, Чин ұзагдадыр. Бундан әләвә дә зәнkindир. Буһа көрә дә Чин һәр шеји сатын ала биләр вә истәдији шеји дә әлдә едә биләр.

Бир һәгигәт варса, о да Чин елчиләриндән јох, һунлардан даһа чох горхмалары иди (Бу сәнәд бизә көстәрир ки, һунлар Иранда да һәрмәт көрүр вә шәрафәтләннјрдиләр).

17. Јонча вә үзүм Чиндә. «Фәрганә әтрафында үзүмдән шәраб һазырланыр. Варлыларын анбарларында (Чин өлчүсү илә) он мин киледән¹ артыг шәраб сахланыр. Бир нечә ил сахланса белә кејфиј-јәтнин итирмәз. Шәраб ичмәк халғын әдәтидир. Атлар да јончаны һәвәслә јејирләр. Ора кедән Чин елчиләри јонча вә үзүмүн тохумларыны (вә ја чубуғларыны) Чинә кәтирдиләр. Чин императору илк дөфә мүһбит торпағлара әкди. Бу вахт Чиндә гәрбдән кәлән «Көј атлары» да чохалмышды. Гәрбдән кәлән елчиләрин дә сајы чохалмышды. Елчиләр вә бангалары (Чин пајтахтында) јајлаг сарајынын кәнарынчакы сејр јерләриндән кениш бир оразни јајлаг үзүм бағлары вә јонча тарлаларына тамаша едирдиләр».

18. Иранда әдәтләр. «Фәрганәдән (Ирандакы) Парфија өлкәсинә (јәни, Ан-һејә) гәдәр узанан өлкәләрдә һәрә ағры диллә данышырды. Фәгәт онларын әдәтләри ејни иди. Бир-бирләрини баша дүшүрдүләр (Һәр һалда гәдим һинд-Иран дилләриндән сөз ачылмагдадыр). Көзләри чухурдадыр, саггаллары чохдур. Халғын чоху кәзарки тачирләрdir. Аз бир газанч үчүн чох узун бир алыш-вериш едирләр. Кишиләр, арвадлар нә десәләр, онлара гулаг асырлар. Орда нә ипәк, нә рәнк, нә дә боја ишләри олур. Металдан төкүлән пул габлары јохдур. Чиндән гызыл вә күмүш адырлар. Онлардан габ вә ја алотләр һазырлајырлар. (Гызылы вә күмүшү) пул кими ишләтмәзләр.

19. Чинин Фәрганә ахынлары. Фәрганә Чинә ат вермир. «Чиндән кәлән елчиләрин сајы чохалтыгыга (гәрб мәмләкәтләринчәки) бир чох кәнчләр фәјдалы олачагы фикри илә Чин императоруна јахынлашмаг үчүн сәфирликләре даһил олдулар. Бунлар Чинә белә дедиләр: «Фәрганәнин ат јахыны атлары Ерһ-нин ады шәһәр-дә сахланмышлар. Бунлары Чин елчиләринә вермәк истәмирләр».

¹ Киле—48 литрdir.

Император Фэрганэ атларыны чох севмишди. Бу хэбэрдэн чох севинди. Ченлинг адлы күчлү вэ тэпэрли бир адама мин гызыл вэ гызылдан гајрылмыш бир ат вериб Ерһ-ши шәһәрнидәни кезәл атлардан верилмәсини рича етмәк үчүн Фэрганэ һөкмдарына слчи көндәрди. Лакин Фэрганэ Чин маллары илә долмушду. Әһали өз араларында данышдыгдан сонра (Чин елчисинә) белә дедиләр:

— Чин биздән чох узагдадыр. Дузлу көлдә (јә'ни, Лобнорда) Чин (пис гаршыланмыш вэ карванлары) бир нечә дэфә зәрерә салынмышдыр.

Онун шималына (јә'ни, Куча вэ Кашгара?) чыхарсынызса, орда һунлар (һу) сизи гарәт едәчәкләр. Чәнубда (јә'ни, һоган вэ Јаркәнд јолунда) су, от вэ әрзаг јохдур. Бунун кәнарында кедиб-кәләчәјиниз јерләр вэ шәһәрләр дә олмадыгындан әрзаг да тапа билмәзсиниз. Бундан өнчә калән бир нечә јүз нәфәрлик елчи вэ карванлар дајанмадан әрзаг ахтардылар. Вәзијјәт белә икән Чин бөјүк бир орду бура нечә көндәрә биләр? Сиз бизә нә едә биләрсиниз? Ерһ-ши атлары Фэрганәнин ән дәјәрли шәјләридир».

«Беләчә Чин елчиләринә ат вермәдиләр. Чин елчиси чох һидләтләнди. Пис сөzlәр сөјләди. Императорун көндәрдји гызыл аты да сындырдыгдан сонра кери гајытды. Бундан сонра Фэрганәнин адлы-санлылары гәзәбләниб белә дедиләр: «Чин елчиси бизи кичик билиб, һөрмәтсизлик етди» Фэрганәнин шәрг сәрһәдиндә олан Јү-чәнгдә елчинин гаршысыны кәсдиләр. һүчүм едиб елчини өлдүрдүләр. Малларыны да гарәт етдиләр.

Чин императору буну ешидәндә чох гәзәбләнди. Даһа әввәл Фэрганәјә кедиб-кәлмиш елчиләрдән Јао-Тинг-һан вэ башгалары белә дедиләр: «Фэрганәнин ордусу чох зәифдир. Сајлары үч мин кечмәјән бир Чин охчу дәстәси илә онлары јенәр вэ бүтүн Фэрганәни әлә кечирә биләрик».

Елә онда (Чин) императору даһа әввәл сәркәрдә (Чао По-һуну) 700 атлы илә Лоулан шәһәри үстүнә көндәрмиш вә һәтта шәһәрин һөкмдарыны да әсир тутмушду. Император бу планы гәбул етди. Император севимли кәнизләриндән Бајан Лијә бир рүтбә вермәк истәди. Буна жәрә дә онун бөјүк гардашына «Ерһ-ши шәһәри сәркәрдәси рүтбәсини верди.

20. Чинин биринчи Фэрганә ахыны (м. ө. 104). (Ат үчүн вурушма). «Император сәркәрдә Ли Куанг-лијә асылы бәјликләрдән 6000 атлы вэ елләрдән дә мачәра ахтаран бир нечә он мин кәнчи топламағы, Фэрганәјә доғру ахына чыхмасыны әмр етди. Ахынын мәгсәди Ерһ-ши шәһәрини вә ордакы атлары әлә кечирмәк иди. Бунун үчүн дә сәркәрдә Лијә «Ерһ-ши сәркәрдәси» титулулу верди. Чао Ши-чәнг илә онун јанында көмәкчи сәркәрдә кими тәјјин едилди. (Кечмиш елчиләрдән) Ванг Киу бәләдчилик едәчәк, Ли

Чө исә ордунун идарә ишләринә бахацагды. Бу ил м. ө. 104-чү ил иди.»

«Сәркәрдә Ли ордусу илә гәрбә доғру јола дүшдү. Дузлу көлү (Лобнору) кечди. Јол үстүндәки кичик дәвләтләр тәшвишә дүшдүләр. Нәр бири ајры-ајрылығда өз гала диварлары илә мүдафиә олунамаларыны мөһкәмләндирдиләр. (Чин ордусуна) әрзаг вермәдиләр».

Мәғлуб олма вә кери гајытма. «(Чин ордусу шәһәр дәвләтләринә) һүчум етди. Лакин тәслим едә билмәди. Әкәр тәслим олсајдылар, Чин ордусу әрзаг тапа биләчәкди. Тәслим олмадығда бир нечә күндән сонра мүһасирә ачылмалы иди. Беләликлә, (Фәрганәнин шәрг сәрһәдиндоки) Јү-ченг шәһәринә кәлдиләр. Чин ордусунун әскәр сајы артығ бир нечә минни өтүб кечмирди. Дикәрләри ачлығдан өлмүшдү. Шәһәрә һүчум едилди. Лакин шәһәрдәкиләр (Чин дәстәләрини) ағыр бир мәғлубијјәтә уғратдылар. Чохлу чинли әскәр өлдү вә јараланды. Сәркәрдә Ли вә ондан ашағы оланлар белә фикирләшдиләр: «Бу шәһәрә һүчум етдик. Лакин ала билмәдик. Бу вәзијјәтдә кедиб мәнз һөкмдарын пајтахтыны нечә әлә кечирә биләрик?»

«Бундан сонра дәстәләр топланды вә керијә дөндүләр. Кедиб-гајытма ики ил сүрмүшдү. Ән нәһәјәт, Тунг-һуаиг шәһәринә чатдылар. Он әскәрдән бири вә ја икиси мәнв олмушдү. Сәркәрдә императора бир мәктүб јазыб вәзијјәти белә билдирди:

— Јол чох узағдыр. Буна көрә дә јолда чох вахт әрзаг тапа билмәдик. Әскәрләримиз вүрушдан јох, ачлығдан зијан чәкдиләр. Әскәрләримизни сајы Фәрганәни алмағымыза бәс етмәди. Ахыяын индилик дајандырылмасыны, кениш бир сәфәрбәрлик етдидән сонра јенидән башланмасыны истәрдим. «Император буну ешидәндә чох гәзәбләнди. (Гәрбдәки) Јү-мен гапысыны бағланмасыны вә ахыдан гајыдан әскәрләрдән ким ичәри кирмәјә чәсарәт етсә, дәрһал башынын көсилмәсини әмр етди. Бундан сонра кенерал Ли дә горхду вә Тун-һуаигда галды».

21. Икинчи Фәрганә ахыны. «(М. ө. 103-чү илин) јайында Чин сәркәрдә По-нунун һунлара гаршы апардығы дөјүшдә 20000 адам мәнв етди. Чин дәвләт рәйбәрләриниң һамысы Фәрганәјә гаршы ахыдан ваз кечилмәсини вә бүтүн гүввәләрини һунлара гаршы јөнәлтилмәсини истәдиләр. Император исә Фәрганәни чәзаланмағы чохдан фикирләшмишди. Әкәр ән кичик дәвләт белә чәзаландырылмасса вә тәслим едилмәссә, Төһарыстан кими гоншу дәвләтләр Чини кичик һесаб едәчәкләр. Бир дә ки, Фәрганәнин бу үстүн атлары Чинә һеч вахт көлмәјәчәкди. Вусун вә Лак-тоу кими (дәвләтләр дә) Чинә ејни рәфтари кәстәрәчәк вә зәрәр верәчәкләр. Беләликлә, Чин харичи өлкәләрдә күлүч күнә галачағдыр. Импе-

ратор «Фэрганэе ахын едилмэси лүзумсуздур» дејөн (назир) Тенг
уан вэ башгалары һаггында иш галдырмагы эвр етди.

Чин императору хусусле һэбсде вэ ја сүркүнде олан чэзалан-
мыш охчу эскэрлэрлэ күнаһ ишлэнмиш вэ сэрһодде јашајан гара-
күрунчу кэнчлэрин јыгылыб сэфэрбэр едилмэсини эвр етди. (Бу
Чин ордусунун чоху чинајеткардыр вэ гулдурлар иди). Һунлардан
горунамаг үчүн Кан-чоудагы еллэрэ јерлэшдирилдилэр. Эн нөһајет,
империјанын һэр тэрэфинде доггуз нөв чинајеткарлар топланды.
Сэркэрдэ Лијэ о гэдэр чох гурудулмуш эрзаг көндөрилди ки, јүк
карванлары шэхси һеј'этлэ бирликде Тун-һуанга гэдэр фасилэ вер-
мэдэн үзүрдү. Хусусле Фэрганэ алынаркэн атларын тутулмасы
үчүн бу ишде сәриштэси олан ики нөфэр дэ тэ'јин едилмиш вэ орду
илэ бирликде көндөрилмишди.

Сэркэрдэ Ли безэчэ икинчи дөфэ Фэрганэе догру јола дүш-
мүш олду. Эскэри олдугча чох иди. Буна көрэ кичик шөһэр дөвлэт-
лэри чыхыб ону гаршылајыр вэ эрзаг верирдилэр. Луи-Тоу дөвлэ-
тинэ кэлиб чатанда шөһэр тэслим олмады. Бир нечэ күн мүһаси-
рэдэн сонра шөһэр дагылыб харабаја чеврилди. Ондан сонра јенэ
манэсиз олараг һэрәкөт едилди.

Фэрганэе варид олма. «Фэрганэде Ван шөһэринэ варид олу-
ду. Чин ордусунун сајы 30.000 нөфэр иди. Чин ордусуну көрэн ки-
ми Фэрганэ ордусу һүчүм етди. Лакин Чин охчулары онлара гэф-
лэтэн һүчүм едиб јенди. Фэрганэлилэр мүдафиэ јерлэринэ кирди-
лэр вэ шөһэр диварлары үстүнэ чыхдылар. Сэркэрдэ ордусу илэ
һэрәкөт едиб, Јү-ченг шөһэринэ һүчүм етмөк етстөди. Лакин прэ-
лиләмэнин сахланмасы Фэрганэе бир һүчүм етмөк фүрсэтини ве-
рир деје горхду. Бунун үчүн дэ өнчэ (Фэрганэнин пајтахты) Ван
шөһэринэ кетди. Чајын ахыныны дэјишдирерөк шөһэрин сујуну
кэсди. Шөһэр чох чэтин бир вэзијјөтдэ галды. Шөһэр мүһасирәје
алынды вэ дөјүшлөр 40 күндэн артыг давам етди. Беләликлэ, шө-
һэрин харичи диварлары харабаја чеврилди. Шөһэрин рәһбэрлэ-
риндэн вэ чэсур бир сэркэрдэ олан Чиен-ми (чинлилерин элине)
эсир дүшдү. Бундан сонра пајтахт Ван шөһэринин эһалиси бөјүк
бир ваһимәје гапылды. Јерлэрини дэјишдириб ич шөһэрэ кирдилэр.
Шөһэрин рәһбэрлэри араларында данышыб белэ дедилэр:

«Чинин бизэ мүһарибэ е'лап етмэсинин сәбэби һөкмдарымыз
Му-куаја корөдир. Чүнки о, јахшы атларымыздан Чинэ вермәди,
үстәлик дэ Чин елчисини өлдүрдү. Инди кэлин һөкмдары өлдүрөк
вэ ақлары Чинэ тэслим едөк. Белкэ Чин ордусу мүһасирәни ачды.
Јох, мүһасирәни ачмазса, бүтүн күчүмүзлэ вурушар вэ өлөрик. Һө-
лө ки, кечикмәмишик». Шөһэрин рәһбэрлэринин һамысы бирләш-
дилэр вэ һөкмдар Му-куаны өлдүрдүлэр. Башыны да шөһэрин та-
нынмыш адамлары илэ сэркэрдэ Лијэ көндөриб белэ дедилэр:
«Экэр Чин ордусу бизэ гаршы вурушмазса, биз дэ үстүн атлары-

мызы чыгарар, (сизгә көстөрәрик). Сиз дә беләчә бөҗәндикләрингизнә көтүрәрсингиз. Бундан башга Чин ордусунун азугәсвини дә һазырлаярсыз. Јох, әкәр буну гәбул етмәсәниз, биз дә үстүн атларымызны һамысыны өлдүрәрик. Үстәлик Сәмәргәнд һөкмдарлыгындан бизгә көмәк кәләчәк. Биз ичәридә галыб мұдафиә олунарыз, Сәмәргәнд һөкмдарының ордусу да харичдә сизинлә вурушар. Чин ордусунун нечә олачыарыны онда фикирләшин!».

«Сәмәргәнд һөкмдарлыгының ордусу да бу вахт Чин ордусунун јакынлыгында јерләшип көзләмәжә башлады. Сајча чох идиләр, ләкин һүчүм етмәжә чәсарәт көстәрмирдиләр. Сәркәрдә Ли, Чао-Шин-ченг, Ли-че вә дикәр Чин командирләрини јыгып онларла данышды вә белә фикирләшдиләр:

«Ешитдијимизгә көрә Ван шәһәринә јеннчә хидмәт едән бир чинли кәлмишдир. О, гују газмагы јакшы билirmiш. Шәһәрин ичиндәкиләрин исә әрзаглары чох имиш. Бундан башга әсас чинајәткар кими һөкмдар Му-куаны да чәзаландырмаши вә башыны да бизгә кәтирмишләр. Буна бахмајараг силаһы јерә гојмурлар. Әкәр мұһасирәни ачмасаг, биздән гәтијјәтлә мұдафиә олуначыаглар. Бир дә Сәмәргәнд һөкмдарлыгының ордусу да, биз чәкитинчәжә гәдәр көзләмәкдир. Әкәр онлар да шәһәрә көмәк үчүн кәлип бизимлә вурушачагларса, Чин ордусунун мәғлубијјәти лабүд олачагдыр». Чин ордусу забитләриниң һамысы бу фикирдә бирләшдиләр. Шәһәрлә дә разылашдылар.

Бундан соңра вайтахт абалиси өз үстүн атларыны бајыра чыкхартдылар вә чинлиләрин (атлары) өзләриниң сечмәләринә ичәзә вердиләр. Бундан башга бајыра боллуца әрзаг да чыкхартдылар. вә Чин ордусуна вердиләр. Беләликлә, Чин ордусу онларын јакшы атларындан бир нечә дүжүн өлдә етди. Үстәлик орта вә ашағы чинлидә 3000 ајыыр вә мајјан да алдылар. Даһа өнчә шәһәр рәһбәрләриндән: Мен-тсан адлы бири Чин ордусуну гаршыламыш вә чох јакшы дәврәпмишды. Ону да һөкмдар кими тахта чыкхартдылар. Беләликлә, разылашма баш тутду. Анчаг Чин ордусу шәһәрин ичинә кирмәди вә бундан соңра јыгышып јери гајытды».

22. Кернә дәнүш (м. ә. 101). «Зивәлләр сәркәрдә Ли Тунг-һуангың гәрбиндән дөјүшә чыкхдыгы вахт ордусунун әскәр сајы чох иди. Буна көрә јол үстүндәки мәмләкәтләр лазыми әрзагы верә билмирди. Буна көрә ордусуну бир нечә һиссәжә ајырды. Бир һиссә чәнуб, дикәр һиссә исә шимал јоллары илә кетди. Ики Чин забити... (әсас ордудан) ајрылып Фарғанә төвләтинин шәрт сәрһәлиндәки Јү-ченг шәһәринә һәрәкәт етди. Шәһәр өзүнү мұдафиә етди вә Чин ордусуна әрзаг вермәди. Чин забити әсас Чин ордусундан 200 миля гәдәр узатга иди. Вәзијјәти әјрәндәкдән соңра ишәһәрә тәгсирләндирди. Шәһәр исә әрзаг вермәмәкдә давам етди. Шәһәр часуслар јолу илә командирни әскәрләриниң күндән-күнә азалды-

гыны өjrәнди. Бир сәһәр шәһәр 3000 нәфәрлә һүчүм етди. Чин командири Ванг Шенг-һсингә дикәр забитләри өлдүрдү. Чин ордусуну да мәғлубийәтә уғраты. Чинлиләрдән анчаг бир нечә адам гуртулуб сәркәрдә Ли-нин янына кедә билди. Сәркәрдә Ли бир Чин забитинә... о шәһәрә кедиб тутмасыны әмр етди. Шәһәрни бә-ји исә о вахт Сәмәргәнд һөкмдарлығына гачмышды. Чин забити онун архасынча Сәмәргәнд һөкмдарлығына кетди. Сәмәргәнд чинлиләрин гачан бәжини тутуб Чин забитинә тәслим етди. Забит дәрә атлы мұһафизлә бәји Баш командана көндәрди. Дәрә мұһафиз әскәр араларында данышыб белә дедиләр:

«Бу шәһәрни бәји Чинни биринчи дүшмәнидир. Әкәр биз инди ону дири апарсаг, бәлкә жолда гача билә. Биз дә бу бөјүк ишдә һә-јатымызы мәһв етмиш оларыг». Буна көрә бәји өлдүрмәк истәди-ләр. Лакин һеч бири шәсәрәт етмәди. Нәтичәдә ән чаванлары... бә-жин башыны кәсди вә башы Баш командана апардылар».

Беләликлә, Чин ордусуна горхулу рә'јалар кәтирмиш бу кичик Орта Асия шәһәринни һекајәси битмиш олур. Бундан сонра сәр-кәрдә Линни гајытмаға һазырлығлары шәрһ едилир. Артыг бундан сонра Түркүстандакы шәһәр дәвләтләри Чин ордусу мәһв олана-чан Чинлә јахшы кечинмәжин гајғысына галыр. Әслиндә, Чинлә әлагәләрин чох көнүлсүз олдуғу ашкардыр. Чүнки гајнағымыз да белә дејир: «Фәргәнәјә гаршы мұһарибәдә император вусунларын бүтүм гүввәләрини көндәрмәләрини әмр етди. Вусунлар исә анчаг 2000 атлы көндәрдиләр. һансы тәрәфи тутдуғлары бәлли олмады вә һүчүм да етмәдиләр».

Чин ордусу ајрылдыгдан сонра Фәргәнә јенә өз ишинә дәрдинә галмышды. М. ө. 100-чү илдә чинлиләрин тахта чыхартдығы һөкм-дары өлдүрүб, јеринә гардашыны чыхартдылар. Буна бахмајараг јенә дә Чинлә јахшы мұнасибәтләри горумаға диггәт јетирдиләр. Анчаг Чин елчиләринә вә карванларына пулсуз нә гәдәр әрзаг вердикләри чох ишәһәлидир. Чүнки чинлиләрдән јенә дә чүрбәчүр шикајәтләр кәлирди.

ҺУНЛАРЫН ДУРГУНЛУГУ ВӘ ГӘРБӘ КЕЧМӘЛӘРИ

6-чы ҺУН ХАГАНЫ

(*Бу-вен хан, м. ө. 114—105-чи ил*)

Бу дәвр Чинин һәгигәтән эн күчлү вә бәрбәзәкли бир дөврүдүр. Чин бу вахтларда чәнүода вә ја онун шәргиндәки тајфалары ја әзмиш, јахуд да билаваситә говмушду. Гәрбдә исә Ипәк јолларыны мүхтәлиф мүнәсибәтләрлә нәзарәти алтына алмышды. Чинин гәрб галысы сајылан вә м. ө. 121-чи илдә һунларын әлиндән алынған Гансуда Чин сарајы тәрәфиндән ел вә елат тәшкилаты гуруб јаваш-јаваш мәскунлашма јолуна гәдәм гојулду. Беләликлә, һунларын гәдим јурдлары вә торпаглары олан Гансу бир Чин әразиси вәзијјәтинә кәлди. Һунлар бу вахта гәдәр тибетлиләри дә нәзарәт алтында сахлајараг, Чинә гәрбдән мүхтәлиф басғынлар етмишдиләр. Чинлиләрин Гансуда јаратдыглары бу јенц гәјда-ганунларла һунлар вә тибетлиләр арасында бир Чин буфер зонасы да мејдана кәләчәк. Беләчә һун вә Тибет әһднамәләри дә сона чатачаг вә ја надир һалда галачаг.

Мәшһур вә гәзәбли Чин императору Бу јүз минләрлә Чин әскәрләри исә Чин империянда һүмәјнишкаранә кәзинтиләр тәшкил едирди. Чинли дәвләт һәрби адамларынын рапортлары исә бу вахт һунларын чох зәиф олдугларыны вә онлары Чинин табелијинә алмағын там вахты чагдығыны билдирди. М. ө. 119-чу илдә Һун-Чин муһарибәсиндә һәр ики тәрәф иткиләр вермишди. Чинин иткиләри даһа бөјүк иди. Үстәлик дә нәзәрә чарпан бир гәләбә әлдә едә билмәмишди. Бундан сонрақы муһарибәләрдә дә Чинин һунлары мәғлүб едиб әздијини көрмәјчәјик.

М. ө. 114—105-чи илләр арасында һун тахтында отуран Бу-вен ханын мөвчуд вәзијјәти вә сүлһү горумаға чалышдығы бир һәгигәт иди. Анчаг Чинин һәрби нөгтеји-нәзәрдән бир үстүнлүјү дә көрүнмүрдү.

М. ө. 114—105-чи илләр арасында һун тахтында отуран Бу-вен хан мөвчуд вәзијјәти вә сүлһү диггәтлә горумаға чалышдығы бир

Һәгигәтдир. Анчаг Чинин һәрби бахымдан бир үстүнлүү дө көрүмүрдү. Чүнки м. ө. III-чи илдә һунлара гәрбдән һүчүм едән 50.000 атлы Чин ордусу һунлары көрмөдән керн дөнмүшдү. Бу һун хаганынын дөврү Чин тарихләриндә «һун хаганы вә Чин елчиләринин диалогу» илә долудур. Чин императору хаганы гејзләндирмөк вә ја е'тинасызлашдырмаг үчүн бир елчи көндәрир. Елчи һунларын Чин табелијинә кечмәләри үчүн бир ултиматум верир. Хаган исә елчинин тутдуруб, Бајкал көлүнүн јухарысындакы бузлу зоналара сүркүн едир.

«Чох гаты һун дәвләт һүфузу вә интизамы» да бу сәһәдләр арасындакы һүмунәләр ичиндә өзүнү кестәрир. Чин елчиси хаганын чадырында хагана гаршы һәјасыз вә кобуд сөзләр сөјләјир. Хаган дәрһал чадырда олан вә елчинин сөзләрини ешидән һун мә'мурларынын һамысыны әлдүрүр. Чин елчисинин сјајәт зәрурәтиндән сөјләдији пис сөзләрин чадырдан кәнар чыхмасыны вә һунлар тәрәфиндән ешидилмәсини истәмир. Бизә көрә бу бир дәвләт ән'әнәси иди. Анчаг «елчијә өлүм вә завал јохдур» ән'әнәсинә һәм һунлар, һәм дә чиндиләр тәрәфиндән диггәтлә әмәл едилмишди. Һун хаганы бир сөһбәтиндә «көңчләримизин сәбри түкәнмишдир»—дејир. Бәлкә дә, мұһарибәни габагламаг үчүн белә сәрт вә ганлы бир һәрәкәт етмишдир.

10024
«Һунларын елчи гәбулу» вә сәфирлик протоколу һаггындакы ән көзәл сәһәдләр дә бу фәсилдәдир. Буларын дәриндән өјрәнилмәсини китабымызын сөнүлдәкы фәсилләрдә тапачагыныз. Чин сыравн адамлары һунлара елчи көндәрир. Үч елчи дә хаганы һиддәтләндирмөк үчүн әлләриндән кәләни едирләр. Нәтичәдә, хаган м. ө. 107-чи илдә кәлән үчүнчү елчијә бу ики сөзү сөјләјир: 1. Сәнин елчи ола биләчәк гижмәтдә сојлу бир адам олмадығыны һун халгы да билир. 2. Һунларын кәнч нәсилләринин артыг сәбри түкәнмәкдәдир. Бу сөзләр үзәриндә дүшүнән Чин сарајы дөрдүнчү елчини јүксәк рүтбәли вә елчи ола биләчәк адамлардан сечиб көндәриди.

Һун хаганы үчүнчү елчијә Чин сарајына кәләчәјини вә јеканә оғлулу да киров верәчәјини сөјләјир. Чиндә бу сөзләрә инанылыр. Гоһаг кәлән хаган үчүн һајтахтда бир јајлаг еви дә тикилир. Анчаг сонра ишин маһијәти ајдын олур. Һунлар анчаг сојлу вә бөјүк елчиләрлә дәләл-сүбүтлә данышыла биләчәјини, белә ади елчиләрлә дә сәрт зәрәфат етмәк зәрурәтини сөјләјирләр. Бунун үчүн сәрһәдләрдә көрүнән сакитлик вә әмин-аманлығы һунларын сүгуту илә шәрһ етмәк доғру дејилдир. Һун елчисинин Чин һајтахтында хәстәләниб өлмәси Чин сарајыны тәләша салмышды. Буну ашағыдакы сәһәдләрдән ашкар аһлајырыг. Чин чәназәни бөјүк вә сојлу бир сарај мә'муру илә һунлара көндәрмиш; лакин хаганы инандыра билмәмишди. Хаган Чин елчиләрини һәбс етдирмиш вә һун бирләшмәләрини дә Чин сәрһәдиндә ахына апармышды.

Көрүнүр ки, м. ө. 119-чу илдөн 105-чи илгә гәдәр гүввә вә мува-
зинәт сынағы кечиб кетмишди.

«Һунларын гәрбә чәкилмәләри» дә бу чағда өзүнү көстөрмиши-
ди. М. ө. 123-чү илдән е’тибарән Чинин шималында јашајан һун-
лар јерләриндән-јурдларындаи тәрпәдилмишдиләр. М. ө. 119-чу
илдә исә һун хағаны вә һун баш назири јабғу Чин ордуларынын
әлине кечмәмәләри үчүн Чин сәрһөдиндәки гарнизонларын Сәһра-
нын шималына чәкилмәләрини планлашдырмышдылар. Беләликлә,
шималдағы бәһрәсиз сәһраларда һунларын сајы чоһалмышды. Буна
кәрә бөјүк һун күтләләринини һәр ан гәрбә чәкилмәләри көзләнә
биләрди. Ашағына бу тајфалар көчү илә бағлы бир сәнәди хүсуси
бир киришлә төғдим едәчәјик.

Дургунлуг вә әмин-аманлыг

Хәзин тахта чыхмасы: «Арадан хејли илләр кечди. Һун хағаны
И-чии-һсеһ хағанлығынын 13-чү илиндә өлдү, јеринә оғлу Бу-
вен һун хағаны кими тахта чыкты. Бу ил м. ө. 114-чү ил иди. (Де
Гроота кәрә, бу хағанын ады «җанг» шәклиндә јазылмыш олмалы
иди. Бу фикир доғру ола биләр).

ҺУН ВӘ ТИБЕТ МУГАВИЛӘСИ

1. Гәрбдән һун ахыналары: Һунлар јүечиләри јендикдән сонра
тибетлидәр дә һунлара садиг галмышдылар. М. ө. 121-чи илдән,
јәни Гансу чинлиләрин әлине кечдикдән сонра да һунлар вә Тибет
тајфалары арасындағы достлуг позулмамышды. Чинлиләр һунлар-
дан бошалмыш олан Гансунун бош галмасыны истәмирдиләр. Бу-
на кәрә һунларла Тибет арасында бир буфер дәвләт гурмаг истә-
мишдиләр. Вусуналары Гансуја дә’вәт етмишдиләр. Лакин вусуналар
кәлмәк истәмәмишдиләр. Бундан сонра һун-Тибет әлағәләри фор-
мал олараг кәсилмиш олурду. Анчаг бу вахт һунларла Тибет ара-
сындағы әлағәләри кәсә биләчәк гәдәр бурда нәһәнк бир халг јох
иди. Ашағыдағы сәнәд Де Гроота да јохдур.

«(М. ө. 112-чи илдә) тибетлиләр 100000 нәфәрлә Чинә гаршы
үсјән етмиш вә һунлара елчи кәндәриб, онларла әлағә јаратмыш-
дылар. Бу (Һун-Тибет) муғавиләсиндән сонра һунлар да шимал-
дан һүчүм етмиш вә Бу-јуан елинин валисини өлдүрмүшдүләр».

Де Гроота кәрә һунлар итирдикләри Гансуну вә гәрби јенидән
әлдә етмәк истәјирди. Ол әлде бу ахыналар о гәдәр бөјүк дејилди.
Анчаг бундан да һунларын Гансуда бекар дајанмадығлары ајдын
олурду. Чүнки Чин м. ө. 111-чи илдә гәрбдән һунлара гаршы Су-
чоудан башлајан бөјүк бир ахына кеччәк, лакин һунлары тапа
билмәјәчәкдир.